

LICZBA I WIELKOŚĆ MIAST PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA POLSKI

Liczba miast stanowi wskaźnik rozwoju gospodarczego kraju, określa jego strukturę społeczną, definiuje częstotliwość kontaktów międzyludzkich, formy więzi społecznej, typ obyczajowości. Całe to złożone zjawisko należy — rzecz prosta — badać w dłuższym okresie dziejów i obserwować proces powstawania i rozwoju miast. W tym miejscu jednak zajmiemy się próbą odtworzenia statycznego obrazu urbanizacji Korony Polskiej ok. 1500 r. zdając sobie sprawę, że jest to tylko punkt wyjścia rozważań o zjawisku szerszym.

Dwie są trudności podstawowe przy realizacji tego zamierzenia: znalezienie granicy dzielącej w sensie gospodarczym dużą wieś od małego miasta i przeprowadzenie klasyfikacji miast w warunkach bardzo ograniczonych danych źródłowych. Zagadnienie to badane przez licznych zagranicznych uczonych¹, w Polsce jest obecnie opracowywane przez J. Wiesiołowskiego². Pierwsze referowane wyniki jego modelu mogły być już wykorzystane przy formułowaniu niniejszych uwag powstałych na marginesie szerszej pracy.

Prawo miejskie — czynnik niezbędny w procesie wykształcenia odrębnego stanu — stanowi czasami zawodny człon definicji. Liczba nieudanych lokacji na Mazowszu, na Rusi, w Wielkopolsce³ świadczy o tym w sposób wyraźny. Akty lokacyjne oznaczały tylko program przebudowy gospodarczej osady. Tymczasem w życiu gospodarczym, społecznym i kulturalnym kraju tylko te ośrodki osadnicze

¹ Z bogatej literatury przedmiotu trzeba zacytować C. Cipolla, J. Dhont, M. Postan, Ph. Wolff, *Rapport de démographie médiévale* [w:] *IXe Congrès International des Sciences Historiques*, Paris 1950, s. 65; R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe s.*, Louvain 1954/56,szcz. t. II i krytyczne omówienie tego przez G. Lütge, R. Mols „Introduction“, München 1957.

H. Ammann, *Wie gross war die mittelalterliche Stadt* „Studium Generale“ Jg. 9, 1956, s. 503; J. C. Russel, *British Mediaeval Population*, Albuquerque 1948, s. 283; E. Keyser, *Die Bevölkerung der deutschen Städte* [w:] *Städtewesen und Bürgertum w: Gedächtnisschrift f. Fritz Rörig*, Lübeck 1953, s. 31; H. Reincke, *Bevölkerungsprobleme der Hansestädte*, Hansische Geschichtsblätter, 1951, s. 4; *La démographie médiévale, Sources et méthodes*, Paris 1972; A. A. Swanidze, *K issledowaniju diemografii swietskogo goroda XIV—XV ww.*, „Sriednije Wieka“ 31, 1968, s. 199; C. Goehrke, *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte altrussischer Städte — metodische Möglichkeiten und Vorläufige Ergebnisse*, Berlin 1973; H. Samsonowicz, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich*, Warszawa 1968, s. 78; T. Roślanowski, *Zagadnienia socjotopografii porównawczej na przykładzie wczesnośredniowiecznych miast Europy środkowej* [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1976, s. 13; R. Marsina, *O kształtowaniu się pozycji społeczno-gospodarczej miast średniowiecznych na Słowacji*, „Kwart. HKM“ 1975, z. 4, s. 575; E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1972, s. 73; H. Stob, *Forschungen zum Städtewesen in Europa*, t. I. *Raume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte*, Köln-Wien 1970. Dla terenów Polski ostatnio J. Wyrozumski, *La société urbaine en Pologne au Bas Moyen Age*, „Revue du Nord“, t. 60, nr 236, 1978, s. 31.

² J. Wiesiołowski, *Klasyfikacja społeczna miast polskich w XV w.*, „Roczn. Hist.” (w druku).

³ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 166; A. Gąsiorowski, *Nasilenie się procesów urbanizacyjnych. Rozwój produkcji przemysłowej i handlu* [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. I, Poznań 1969, pod red. J. Topolskiego, s. 268; M. Horn, *Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV w.*, „Roczn. Dz. Sp. i Gosp.” t. 34, 1974, s. 49; S. Kuraś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV—XV w.*, Wrocław 1971, s. 106.

spełniały istotne funkcje, których produkcja dóbr wykraczała poza strefę rolnictwa i hodowli. Sprawa jest tym trudniejsza, że w Europie średniowiecznej, a szczególnie w jej strefie środkowej, dominowały małe miasteczka, w których przeważała działalność rolnicza⁴. Należy je uwzględnić w zestawieniach globalnych — zamieszkiwane były przez ludność wolną, ale dla poznania rzeczywistości gospodarczej trzeba przyjąć dodatkowe założenia. Tylko te osady odgrywały istotną rolę w procesie urbanizacji, których wielkość, różnorodność kierunków produkcji wiązały się z wytworzeniem mniej lub bardziej liczniejszego społecznego środowiska nie związanego z produkcją rolną. Obszerna literatura przedmiotu dzieli miasta według liczby mieszkańców, pełniących funkcji gospodarczych i administracyjnych, wyróżniając dla późnośredniowiecznej Europy od 4 do 7 grup⁵. Wydaje się, że w różnych regionach kontynentu miasta różnej wielkości pełniły funkcje analogiczne w ekonomice kraju. Dla Polski XV w. można — przyrównując ją do innych obszarów — wyróżnić 5 grup. Największe miasto — Gdańsk — liczące zapewne powyżej 30 tys. mieszkańców było już porównywalne z wielkimi emporiami kontynentu. W opinii współczesnych obok „civitates principales” istniały tylko trzy grupy mniejszych: „civitates et oppides secundi ordinis”, „oppida habenti fora annualia et septimanalia” i „oppida non habentes fora”⁶. Sądzić można, że podział ten z grubsza oddawał rzeczywistość gospodarczą Polski. Do pierwszej grupy należałoby zaliczyć miasta, które odgrywały istotną rolę w handlu międzynarodowym, liczące się w polityce kraju, udzielające pożyczek panującemu. Wyróżniały je i liczba mieszkańców i zabudowa, częściowo przynajmniej murowana, liczba kościołów, posiadłości ziemskich. Druga grupa obejmowała te miasta, które odgrywały istotną rolę w życiu kraju, stanowiły ośrodki rynków regionalnych, większych i mniejszych, posiadające — tak jak miasta grupy pierwszej — przywileje gospodarcze, takie jak prawo składu, egzekwowanie przymusu drożnego, zwolnienia i ulgi celne. Również jak miasta grupy pierwszej miały one i rozbudowany kształt przestrzenny wychodzący poza granice murów miejskich, i różne instytucje — świeckie i kościelne — których działalność wskazywała na istnienie grup społecznych charakterystycznych dla miejskich zbiorowości: nauczycieli, notariuszy, faktorów, różnych duchownych, a także ludzi należących do najniższych warstw społecznych. Trzecia grupa miast obejmowała ośrodki rynku lokalnego odgrywające istotną rolę w procesach związanych z cyрку-

⁴ Z bogatej literatury przedmiotu należy zacytować: H. Stoob, *Die Minderstädte. Formen der Städtenstehung im Spätmittelalter*, „Vierteljahrschrift f. Soz. u. Wirtschaftsgesch.” 46, 1959, s. 2; Russel, o.c. s. 283; Mols, o.c. t. II, s. 40; T. Lalik, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza*, „Kwart. HKM” 1975, s. 551 nn.; tenże, *Struktura miast późnośredniowiecznego. Jej geneza i zmiany*, „Kwart. Hist.” 4, 1975, nr 4, s. 777; K. Fritze, *Funktionen des Landbesitzes der mittelalterlichen Städte in westlichen Ostseeraum*, w: *Problema razvitija feodalizma i kapitalizma w stranach Baltiki*, Tartu 1975, s. 70 nn.; M. Torao, *Rural small towns and marketowns of Sachsen, Central Germany at the beginning of the Modern Age*. Kelo Economic Studies, t. 2, 1964, s. 51 nn.; E. Maschke, *Deutsche Städte am Ausgang des Mittelalters*, w: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, hrsg. V. W. Rausch, Linz/Donau 1974, s. 13; G. Szekely, *Die Rolle der Gross- und Kleinstädte im Osteuropäischen Fernhandel (14.—17. Jh.)*, „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Historia” t. XV, 1974, s. 57; B. Backái, *O charakterie i roli agrarnych gorodow w wiengierskom gosudarstwie w XV w.*, „Sriednije Wieka” 36, 1973; S. N. Lisow, *Blgarskijat sredno wekoven grad. Obsztestveno-ekonomiceski oblik*, Sofia 1970, s. 67, 169. Por. także S. Gierszewski, *Struktura gospodarstwa i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI—XVII w.*, Gdańsk 1966; A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w.*, „Przeł. Hist.” 1974, z. 1, s. 19; A. Gačsova, *Spolocenska struktura Bardejova w 15 storočí a w prvej polovici 16 storočia*, Bratislava 1972; S. Aleksandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w pol. XVII w.*, „Rocz. Białostocki” 1961, s. 97; J. Ochmański, *W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.*, „Studia Historica”, Warszawa 1958, s. 284.

⁵ Mols, o.c. t. II, s. 40; Keyser, o.c. s. 31; Ammann, o.c. s. 503; Samsonowicz, o.c. s. 79.

⁶ Por. S. Weymann, *Pierwsze ustawy poglównego generalnego w Polsce (1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*, „Roczn. Dz. Sp. i Gosp.” 13, 1956, s. 60.

lacją towarów, z działalnością usługową. Stanowiły one czynnik charakterystyczny dla krajobrazu gospodarczego Polski, niezbędny w procesach towarowo—pieniężnych⁷, niemniej charakterem działalności mieszkańców, a zapewne i ich psychiki, nie różniący się w istotny sposób od wsi i dworu. Wreszcie czwarta kategoria obejmowała najmniejsze ośrodki dóbr prywatnych czy kościelnych, posiadające prawa miejskie, aspiracje, niekiedy uzasadnione, do udziału w szerszym handlu i skupiające niewielką liczbę ludzi spoza rolnictwa. Zawsze działały kościoły parafialne, istniał przywilej nadający prawa miejskie, niekiedy działał szpital czy — rzadziej — mimo zastrzeżenia ustawy wyżej cytowanej — targ tygodniowy⁸.

Punktem wyjścia przeprowadzenia klasyfikacji miast będą ustawy dotyczące pogłównego z lat 1498 i 1520, zweryfikowane obciążeniami miast prowincji wielkopolskiej z 1458 r., małopolskiej (głównie woj. krakowskiego) z 1456 r., ziem ruskich z 1484 r. oraz całego Królestwa (bez Prus) z lat 1509—11 i 1521⁹.

Ustawa pogłównego do miast pierwszej kategorii zaliczała (bez Prus Królewskich) Kraków, Poznań i Lwów, do drugiej — 21 miast małopolskich, 23 miasta wielkopolskie i 8 miast ruskich. Zapewne ma rację J. Wiesiołowski konstatując zbyt ni schematyzm w podziale jedynie na 4 grupy i proponując 5, ale dla uogólnienia zjawiska nie będzie to przeszkodą. W czterech grupach miast — różnie opodatkowanych — występowały różne kategorie społeczne. W IV najniższej — dwie (członkowie władz miejskich i pozostali), w III — cztery (rajcy, kupcy i młynarze, ławnicy i pisarze, pozostali); w II kategorii — sześć (przy czym występowali tu osobno przedstawiciele tych grup społecznych, które działać mogły tylko w dużych skupiskach demograficznych, tj. prostytutki i muzycy, ponadto — 1) rajcy, kupcy i hurtownicy, 2) kupcy, detaliści i młynarze, 3) ławnicy, pisarze, właściciele domów, 4) rzemieślnicy, 5) czeladnicy i ogrodnicy). W kategorii I występowało 5 grup podatników wśród patrycjatu, osiem grup podatników wśród pospólstwa m.in. cechmistrze i młynarze, karczmarze, mistrzowie (tak opodatkowani jak i prostytutki), tragarze, czeladnicy, komornicy, rybacy, uczniowie. Pouczające jest zestawienie miast wielkopolskich wymienionych w ustawie o pogłównym z 1520 r. z tymi, które w 1458 r. miały wystawić zbrojnych na wyprawę pruską. Wykonany został wówczas spis osad, które miały być — zgodnie ze swoimi możliwościami — pociągnięte do świadczeń finansowych. Dwieście cztery miasta z województw poznańskiego (68), kaliskiego (74), łęczyckiego (25), sieradzkiego (20), brzeskiego i inowrocławskiego (17) dadzą się uszeregować następująco:

⁷ Lalik, o.c. s. 564.

⁸ Niemal wszystkie nadania prawa miejskiego przewidują też nadanie czy utrzymanie targu. Założenie gminy na prawie niemieckim implikowało utworzenie parafii. Na ogół obie instytucje działały także i w osadzie określanej mianem „villa forensis”.

⁹ AGAD, *Metryka Koronna*, t. XI, s. 378—80. Tekst został wydany w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkiej Polski*, przez E. Raczyńskiego, Poznań 1840, s. 181, nr 129, z licznymi błędami, na które mi zwrócił uwagę J. Wiesiołowski, za co mu serdecznie dziękuję, podobnie jak i za uwagi dotyczące pierwszej wersji pracy oraz udostępnienie wykazu kwartalnie płaconej cyzy. Por. też *Metr. Koronna*, t. XI, s. 211—13 z 1456 r. — rejestr obciążeń wojennych miast woj. krakowskiego; s. 610 z 1463 r. — wykaz miast nie płaćących cyzy; *Metr. Koronna* t. XIII, s. 39/40, ok. 1484 r. — wykaz stacji w miastach oraz rejestr wozów skarbnych od miast i miasteczek Rzeczypospolitej koronnych na wyprawę wojenną roku 1521 dostarczonych, wyd. C. Biernacki, *Arch. Komisji Historycznej*, t. III, Kraków 1886, s. 476 nn., gdzie też z lat 1509—11.

Proponowane kategorie miasta	Liczba zbrojnych	Miasta
IV	ani jednego	Drahim.
	0,5	Łobzenice, Sępólno (razem jednego)
	1	Batków, Bużenin, Dobrzyca, Dubin, Karmin, Kazimierz, Opalenica, Poddębice, Raszków, Wieleń i 18 innych wymienionych w tabelach wg województw.
	2	Kórnik, Krotoszyn, Łądek, Mogilno, Ostrów, Przemęt, Rozdrażew, Ryczywół, Trzciel, Zduny, i 24 innych jw.
III	3	Bnin, Brzeźnica, Czempin, Golina, Izbica, Kamionna, Kaźmierz, Kostrzyń, Krośniewice, Kruszwica, Stobnica, Skoki, Śródka, Wilczyn, Zagórów.
	4	Babimost, Czarniejewo, Chodecz, Chwaliszewo, Człopa, Kęłtowo, Kiszkowo, Lisków, Łabiszyn, Łyczane Miasto, Miejska Górka, Międzychód, Miłostaw, Mosina, Nakło, Nieszawa, Odolanów, Ostroróg, Pogorzela, Pszczew, Rydzyna, Sarnowa, Stęszew, Szyrkowo, Wolsztyn, Zbąszyń, Żarków.
	5	Tuliszków, Orłów.
	6	Bielawy, Brudzew, Czarnków, Kazimierz Biskupi, Kcynia, Koźminek, Książ, Margonin, Mogilno, Pabianice, Pakość, Pniewy, Wągrowiec, Włocławek, Raciążek, Rychwał, Sieraków, Skwierzyna, Stęszew, Stryków, Turek.
III	7	Śmigiel.
	8	Borek, Dobra, Kowal, Poniec, Staw, Strzelno, Targowa Górka, Trzemeszno.
	10	Dolsk, Gębice, Jarocin, Kleczew, Kłecko, Kobylin, Krobia, Krzywlin, Lutomiersk, Łekno, N. Miasto, Osieczna, Radziejów, Święciechowa, Ujście, Wałcz, Widawa, Wronki.
II	12	Grodzisk, Inowłódz, Lwówek, Pleszew, Szamotuły, Wolborz.
	13	Uniejów, Brzeziny.
	14	Piątek.
	15	Gostyń, Koło, Konin, Międzyrzecz, Oborniki, Pobiedziska, Rogoźno, Stawiszyn, Września, Żnin,
	20	Gniezno, Inowrocław, Kłodawa, Koźmin, Radomsko, Słupca, Śrem, Środa, Wschowa
	25	Łęczyca, Sieradz, Szadek, Warta.
I	30	Brześć, Kalisz, Piotrków, Pyzdry.
	40	Kościan.
	60	Poznań.

W zestawieniu miasta, które w ustawie z 1520 r. zostały uznane za miasta II kategorii. Wszystkie one w 1458 r. wystawiły więcej niż 10 żołnierzy.

W ten sposób rysuje się granica między miastami wielkopolskimi I i II kategorii. Zestawione w podobny sposób miasta małopolskie według spisu z 1456 r. nie dają tak dokładnego obrazu. Niekiedy — jak w przypadku Tenczyna czy Tyńca — w grę wchodzi możliwość finansowe ich właścicieli, niekiedy trudno jest sprowadzić obciążenia do wspólnego mianownika. Działają też liczne zwolnienia i ulgi. Trudno przypuścić np. że Wieliczka i Olkusz były mniejszymi miastami od Koszyc i Sławkowa. Niemniej z pewną dowolnością można zaobserwować także pewne grupy miast. Do pierwszej należą te, które wystawiły 6 wozów i 16 pieszych — Nowy Sącz, Biecz, Jasło, Ciężkowice; do drugiej — od 4 do 12 pieszych — Wieliczka, Olkusz, Proszowice, Kłobuck, Lelów; do trzeciej — od 1 do 3 pieszych z Lipnicą, Tymbarkiem, Wolbromiem. Oczywiście podział nie jest ani sztywny, ani precyzyjny. Na liście gwarantów pokoju brzeskiego w 1436 r.¹⁰ figurują razem Kraków, Poznań, Sandomierz, Kalisz i Lwów, z miast mazowieckich do tejże grupy wchodzi Płock i Warszawa — a więc należące do I i II kategorii. Miasta takie jak Kowal czy Radziejów — co wynika z analizy ich ksiąg miejskich — zbliżyły się (a może niekiedy w praktyce zaliczały) do kategorii II. Jeszcze większe trudności występują przy wyznaczaniu granicy między III i IV kategorią. Powtarzanie lokacji dla Wielichowa, krótka kariera Kaźmierza, charakter Kamionny jako ośrodka dóbr prywatnych pozwalają na wysunięcie hipotezy, że miasteczka najmniejsze to te, które miały wystawić poniżej czterech żołnierzy.

Jeszcze większe trudności powstają przy klasyfikacji miast na Rusi¹¹. Spisy miast zachowane z czasów przygotowywania się do wojny z Turcją w 1484 r. są niepełne i co gorsza nie podają wysokości obciążeń. Ważne jest może samo zestawienie 39 ośrodków i porównanie ich ze spisami z początków XVI w. Tam — jak w przypadku Przemyśla — gdzie zachowała się księga miejska, można analizując formy działania mieszczan próbować przyrównać to miasto do znanych przykładów Biecza, Olkusza, Szadka. W innych przypadkach w grę muszą wchodzić wiadomości takie, jak częstotliwość występowania w różnych księgach miejskich¹², działalność i aktywność kancelarii miejskiej możliwa do porównania z działalnością miast wielkopolskich. Źródłem bardzo pomocnym, które jednak należy traktować z najwyższą ostrożnością, są dane z lustracji i ksiąg poborowych z drugiej połowy XVI w.

¹⁰ Volumina Legum I, s. 58 n. Por. M. Biskup, *Rola miast w reprezentacji stanowej Królestwa Polskiego i Prus Krzyżackich w XIV i XV w.*, „Czasop. Prawno-Hist.” 1978, z. 1, s. 95.

¹¹ Metr. Koronna, t. XIII, s. 32, 1484 r. (?). Tu błędnie w Matr. Regni Pol. Summ. I 1812, gdzie podano 1485 r. i miasta płacące na wyprawę turecką. Chodzi na wzmiankowanej stronie o ziemie Korony i ich wysiłek finansowy. Natomiast miasta ruskie wymieniane są dalej bez podania wysokości opłat. Również *Księga Ławnicza (Przemyśla)*, wyd. J. Smołka, Z. Tymińska, Przemyśl 1936, I, II.

¹² Wykorzystałem następujące księgi miejskie: AGAD — księgi miejskie Sieradza, Płocka, Szadka, Olkusza, Ciężkowic, Radziejowa, Łodzi, Kowala; WAP w Gdańsku — księgi ławnicze 300, 43, 2, 2b, 4, 4b, 5, 195, 196, 197, 212; księgi radzieckie — 300, 59, 6, 7, 8, 9; Księga Młodego Miasta — 300, 82, 2; WAP w Lublinie — Acta advocatialis et scabinaria 1, 2, 3; Acta Consularia — 144; Arch. Państw. w Krakowie — Consularia 427—431; Scabinaria — 4, 5, 8, 9; Advocatialis — 95, 96, 103. Arch. Państw. m. Wrocławia i woj. wrocławskiego — Księgi ławnicze — G1, 16, 17, 19; księgi wpisów — G5, 16, 17, 22, 26, 48, 49.

Z wydanych poza *Księgą Ławniczą Przemyśla*: A. Wolff, *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. I, Wrocław 1963; tenże, *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, t. I, Wrocław 1960; *Das Stadtbuch von Schwetz 1374—1454*, hrg. v. F. Benninghoven, „Zeitschrift für Ostforschung” 21, 1972, s. 422; *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, t. I, 1065—1493, wyd. S. M. Szacherska, Warszawa 1975; *Księga Ławnicza nowego miasta Torunia (1387—1450)*, wyd. K. Ciesielska, Warszawa 1973; *Akta radzieckie poznańskie*, I—III, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1925; *Najstarsze księgi m. Lwowa*, wyd. A. Czolowski, Lwów 1895—1905; *Najdawniejsza księga sądowa miasta Biecza*, wyd. B. Ulanowski, Arch. Komisji Prawniczej V, Kraków 1897.

Do klasyfikacji i obliczania wielkości miast służyć też muszą dane pośrednie. W razie braku danych bezpośrednich mogą służyć jako wskazówka dotycząca ich znaczenia, zjawiska następujące: występowanie wielu grup społecznych a także różnych typów przedmieść — produkcyjnych, rezydencjonalnych, rolniczych¹³. Ich liczba, wielkość i charakter są na pewno informacją o znaczeniu miasta tym cenniejszą, że suburbia występowały przy miastach najróżniejszej wielkości. Ważnym miernikiem było występowanie różnych grup narodowościowych. W Koronie istnienie gmin żydowskich¹⁴ mogło — niekiedy — wskazywać na wyższą rangę miasta, podobnie — na Rusi; na Mazowszu, częściowo w Wielkopolsce — istnienie ludności niemieckiej. Szersze kontakty określone były czasem przez korespondencję prowadzoną po niemiecku. Pod uwagę należy brać też i wyraźną specjalizację produkcyjną Olkusza, Iłży, Brzezin, Biecza czy Piaseczna¹⁵. Różny był zasięg kontaktów widoczny przez przyrząd ksiąg miejskich. Analiza danych dotyczących IV grupy ukazuje do 20 miejscowości z których rekrutowali się kontrahenci wpisywani do ksiąg miejskich. Miasta grupy III obejmują wg ksiąg od 21 do 100 miejscowości, II — od 100 do 200 i wreszcie I — powyżej 200 miejscowości. Przeanalizowano wybrane księgi miast należących do różnych kategorii wielkości (Gdańsk, Warszawa, Sieradz, Radziejów, Świecie, Łódź). Wyniki tych zabiegów można zestawiać następująco:

Przybliżony zasięg kontaktów miejskich

Liczba miejscowości	grupa IV	III	II	I
Najdalsze kontakty w km.	15	70	154, 162	ok. 2000
Przybliżony obszar oddziaływania w km ²	20	100	450	ok. 3000
	100—200	1500—3000	7000—16000	ponad 20000

Wiązały się z tym różne związki oparte na wspólnej mierze. Wzory Krakowa, Poznania, Lwowa, Lublina¹⁶, ale i mniejszych miast — np. korca z Żarnowa — łączyły życie gospodarcze określonego zaplecza niekiedy, jak w przypadku Gdańska, sięgającego kilkuset kilometrów. W wielu przypadkach funkcje administracyjne miasta będącego siedzibą sądów podnosiły rangę ośrodka. Wreszcie, liczba cechów też stanowi wskazówkę o znaczeniu miasta, podobnie jak i liczba różnych urządzeń przemysłowych: blechów, foluszy, młynów, tartaków. Szczególną uwagę należało zwrócić na te osady, które wykazywały różne formy działania wspólnoty mieszczan. Produkcja kancelarii miejskiej w postaci: ksiąg, korespondencji, dokumentów, petycji świadczy o istnieniu cech kultury umysłowej właściwej miejskim środowiskom¹⁷. Obok ksiąg wieczystych rozwijały się też różne instrumenty działania w handlu, w różnych formach kredytu. Typy zobowiązań finansowych, jakoś rachunkowości, tam gdzie się zachowała, pozwalają także na próbę oceny wielkości i znaczenia miasta. Wykorzystując dostępne dane tak źródłowe, jak i monograficzne zestawione zostały wszystkie znalezione wzmianki o istnieniu i działaniu miast ok. 1500 r.

¹³ Por. klasyfikację: A. Wyrobisz, *Model miasta w Polsce nowożytnej* (w druku).

¹⁴ Por. ostatnio M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1975, s. 9 nn. 42 nn.

¹⁵ T. Lalik, *Piaseczno w dawnej Polsce XV—XVIII w. Przemiany struktury społeczno-gospodarczej. Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu Piaseczyńskiego* pod red. J. Antoniewicza, Warszawa 1973, s. 76; tenże, *Funkcje miast i miasteczek*, s. 560. Por. D. Molenda, *Dzieje Olkusza do 1795 r.* [w:] *Dzieje Olkusza*, 1978, s. 147; I. Baranowski, *Przemysł polski w XVI w.*, Warszawa 1919.

¹⁶ Volumina Legum I, s. 166, 1507 r. „De pondere et mensure”.

¹⁷ H. Samsonowicz, *Nowe wartości w kulturze średniowiecznych miast polskich*, „Zapiski Hist.” t. 39, 1974, z. 2, s. 12.

Wyniki tych zabiegów, które traktowane być muszą jako wstępna propozycja wymagająca dalszych korektur, przedstawiają się następująco (przy obszarach — liczba miast, cyfra rzymska dotyczy proponowanej kategorii).

Wielkopolska: I — 1; II — 37; III — 81; IV — 114—233.

Woj. poznańskie: I — 1; II — 11; III — 37; IV — 38—87.

Babimost III	Krobia IV	Rydzyzna III
Blechew IV	Krzywin III	Rynarzewo IV
Bnin IV	Książ III	Sarnowa III
Brodnica IV	Lisków III	Sieraków III
Buk II	Lutynia IV	Skoki IV
Bytyń IV	Lwówek II	Skwierzyna III
Chodzież IV	Łabiszyn III	Srebrna Górką IV
Chwaliszewo III	Ławiczka IV	Stęszew III
Czarnków III	Miejska Górką III	Stobnica IV
Czempin IV	Międzychód III	Sulmierzyce IV
Człopa III	Międzyrzecz II	Szamotuły II
Dobrzyce IV	Mosina III	Szubin IV
Dolsk III	Oborniki II	Szumbowo IV
Drahim IV	Obrzycko IV	Śmigiel III
Dubin IV	Opalenica IV	Śrem II
Głębusk IV	Osieczna III	Śródka IV
Gostyń II	Ostroróg III	Święciechowa III
Grodzisk II	Ostrów IV	Targowa Górką III
Janów IV	Pakość III	Trzciel IV
Jutrosin IV	Piła IV	Ujście III
Kamionna IV	Pniewy III	Wałcz III
Kazmierz IV	Pogorzele III	Wieleń IV
Kębłowo III	Poniec III	Wielichowo IV
Kopanica IV	Poznań I	Wolsztyn III
Kłecko III	Przemęt IV	Wronki III
Kobylin III	Pszczew III	Wschowa II
Kostrzyń IV	Raszków III	Zbąszyń III
Kościan II	Rogoźno II	Zduny IV
Kórnik IV	Ryczywół IV	Żarków III

Woj. kaliskie: I — 0; II — 13; III — 31; IV — 39—83.

Borek III	Jarocin III	Krotoszyn IV
Brudzew III	Kalisz II	Kwicciszewo IV
Chodecz III	Kamień Kraj. IV	Lądek IV
Chodzież IV	Karmin IV	Lisín IV
Czerniejewo III	Kazimierz Biskupi III	Lubowo IV
Dobrzyca IV	Kcynia III	Lutynia IV
Galina IV	Kiszkowo III	Łabiszyn III
Gąsawa IV	Kleczew III	Łekno III
Gębice III	Kłecko III	Łobżenica IV
Gniezno II	Kobylin III	Łubowo IV
Goślina IV	Koło II	Łyczane Miasto III (Mieścisko)
Iwanowice IV	Konin II	Margonin III
Janowice IV	Koźmin II	Mechy IV
Janów myn IV	Koźminek III	Miłosław III

Miejska Górka III	Powidz IV	Światłowo IV
Moderz IV	Pyzdry II	Trzemeszno III
Mogilno IV	Roszkowo IV	Tuliszków III
Mitkowo IV	Rozdrażew IV	Turek III
Mrocza IV	Rychwał III	Wągrowiec III
Nakło III	Sępólno IV	Wielatowo IV
Nowe Miasto III	Słupca II	Wilczyn IV
Odolanów III	Staw III	Września II
Opatówek IV	Stawiszyn II	Zagórów IV
Pakość III	Stopachowo IV	Zduny IV
Pleszew II	Szubin IV	Złotów IV
Pobiedziska II	Szyrkowo III	Żerniki IV
Pogorzela III	Ślesin IV	Żnin II
Potarszyce IV	Środa II	

Woj. sieradzkie: I — 0; II — 8; III — 9; IV — 15—32.

Bolesławiec IV	Łask IV	Szadek II
Brzeźnica IV	Mikstat IV	Szczerów IV
Bużenin IV	Ostrzeszów III	Świecie IV
Dobra III	Pabianice III	Turek III
Działoszyn III	Piotrków II	Tuczyn IV
Goraj IV	Potarzyca IV	Uniejów II
Grocholice IV	Radomsko II	Warta II
Kamieński IV	Rosprza IV	Widawa III
Lutomiersk III	Sieradz II	Wieluń II
Lututów IV	Staw III	Wieruszów IV
	Sulejów III	Wolborz II

Woj. łęczyckie: I — 0; II — 5; III — 3; IV — 22—30.

Bartoszewice IV	Kłodawa II	Poddębice IV
Batków IV	Krośniewice IV	Rzgów IV
Bielawy III	Łęczyca II	Świecie IV
Brzeziny II	Łękosin IV	Świnice IV
Dąbie IV	Łódź IV	Sobota IV
Dąbrownica IV	Mazew IV	Stryków III
Goraj IV	Oporów IV	Szczerców IV
Grabów IV	Orłów III	Ujazd IV
Inowódz II	Parzęczewo IV	Zgierz IV
Kazimierz IV	Piątek II	Żychlin IV

Prusy Królewskie: I — 3; II — 7; III — 27; IV — 12—49.

Woj. pomorskie: I — 1; II — 0; III — 9; IV — 7—17.

Białakór IV	Gniew III	Skarszewy III
Chojnice III	Hel IV	Skórcz IV
Czarne IV	Kościerzyna IV	Starogard III
Człuchów III	Nowe III	Tczew III
Debrzno IV	Pruszcz IV	Tuchola III
Gdańsk I	Puck III	

Woj. malborskie: I — 1; II — 0; III — 4; IV — 1—6.

Dzierżgoń IV	Malbork III	Sztum III
Elbląg I	Nowy Staw III	Tolkicko III

Woj. chełmińskie: I — 1; II — 4; III — 7; IV — 2—14.

Brodnica II	Kowalewo III	Nowe Miasto II
Chełmno II	Lidzbark Welski III	Radzyń III
Chełmża III	Kurzętnik IV	Toruń I
Golub III	Lubawa III	Wąbrzeźno III
Grudziądz II	Łasin IV	

Księstwo Warmii: I — 0; II — 3; III — 7; IV — 2—12.

Barczewo IV	Dobre Miasto III	Melzak III
Biskupiec III	Frombork III	Olsztyn II
Biszynek III	Jeziorany IV	Orneta III
Braniewo II	Lidzbark II	Reszel III

Mazowsze: I — 0; II — 11; III — 22; IV — 55—88.

Woj. płockie: I — 0; II — 1; III — 4; IV — 7—12.

Bielsk IV	Lubowidz IV	Raciąż III
Biezuń IV	Mława III	Radzanów IV
Bodzanów IV	Płock II	Sierpc III
Kuczborg IV	Płońsk III	Szreńsk IV

Woj. rawskie: I — 0; II — 4; III — 4; IV — 11—19.

Biała IV	Inowódz II	Nowe Miasto III
Bolimów IV	Jeźów IV	Rawa II
Budziszowice IV	Kampinos IV	Skierniewice IV
Dmosino IV	Łowicz II	Sochaczew II
Gąbin III	Mogielnica III	Wiskitki IV
Głowno IV	Mszczonów IV	Zajezerze IV
Gostynin III		

Ziemia dobrzyńska: I — 0; II — 0; III — 2; IV — 4—6.

Bobrowniki IV	Górno IV	Rypin III
Dobrzyń III	Lipno IV	Skepe IV

Księstwo Mazowieckie: I — 0; II — 6; III — 12; IV — 33—51.

Blonie III	Magnuszew IV	Przasnysz III
Ciechanów II	Maków III	Przybyszew IV
Czersk IV	Miastków IV	Pułtusk II
Czerwińsk III	Mińsk IV	Radziłów IV
Garwolin IV	Nadarzyn IV	Radzymin IV
Głowanów IV	Nasielsk IV	Raszyn IV
Goszczyn IV	Nowe Miasto IV	Różan III
Grójec III	Nowogród III	Serock IV
Janów IV	Nowy Dwór IV	Sochocin IV
Kamieniec IV	Nur IV	Słubów IV
Kolno IV	Osmolin IV	Tarczyn III
Lutowicz IV	Ostrołęka III	Warka III
Liw IV	Ostrów III	Warszawa II
Łaskarzew IV	Piaseczno IV	Wąsosz IV
Łomża II	Potrząsnik IV	

Wizna III
Wyszogród II
Wyśmierzyce IV

Zakroczym II
Zambrów IV
Zambski IV

Zegrze IV

Kujawy: I — 0; II — 3; III — 7; IV — 12—22.

Woj. brzeskie: I — 0; II — 1; III — 4; IV — 5—10.

Brześć II
Chodecz IV
Izbica IV
Kowal III

Lubień IV
Nieszawa III
Przedecz IV
Radziejów III

Smulsko IV
Włocławek III

Woj. inowrocławskie: I — 0; II — 2; III — 3; IV — 7—12.

Bydgoszcz II
Fordon IV
Gniewków IV
Inowrocław II

Koronowo III
Kruszwica IV
Łabiszyn IV
Pakość IV

Raciążek III
Solec IV
Służewo IV
Strzelno III

Małopolska: I — 1; II — 22; III — 63; IV — 63—149.

Woj. krakowskie: I — 1; II — 12; III — 29; IV — 25—67.

Będzin III
Biecz II
Bobowa IV
Bochnia II
Brzesko III
Brzostek IV
Busko IV
Ciężkowice II
Czchów IV
Czeladź IV
Częstochowa III
Cztan IV
Dębewiec IV
Dobczyce III
Działoszyce III
Grybów III
Jaśło II
Jędrzejów III
Kazimierz II
Kęty IV
Klęczany IV
Kłobuck III
Końskie IV

Koziegłowy IV
Kraków (z Kleparzem) I
Krościenko II
Krzepice III
Książ IV
Lanckorona III
Lelów III
Lipnica III
Lipnik IV
Mrzygłód III
Matów IV
Muszyna IV
Myślenice III
Nowa Góra IV
Nowy Sącz II
Nowy Targ III
Ogrodzieniec IV
Olkusz II
Olsztyn IV
Oświęcim III
Pilica III
Piwniczna II

Proszowice II
Przyrów IV
Siewierz III
Skalbmierz II
Skała III
Skawina IV
Sławków IV
Słomniki III
Stary Sącz III
Starczynów IV
Sucha III
Szczyrzyce IV
Tymbark III
Uście Solne III
Wadowice IV
Wieliczka II
Wojnicz III
Wolbrom III
Zator III
Żarnowiec III
Żmigród Nowy IV
Żywiec IV

Woj. sandomierskie: I — 0; II — 9; III — 29; IV — 32—70.

Baranów IV
Białaczów IV
Bobrza IV
Bodzentyn III

Busko IV
Chęciny III
Dębica IV
Drzewica IV
Gorlice III

Gowarczów IV
Grzegorzew IV
Iłża II
Iwaniska IV

Jastrząb III	Opatów II	Sędziszów IV
Kielce III	Opoczno III	Sieciechów III
Klwów IV	Osiek III	Skaryszew III
Konieczpol IV	Pacanów III	Skrzynno III
Koprzywnica III	Pierzchnica IV	Słupia Nowa IV
Koszyce III	Pilzno III	Solec III
Kunów IV	Pińczów III	Stężycza III
Kurzelów III	Połaniec III	Wierzbica IV
Łagów III	Przedbórz IV	Wiślica II
Łysobyki IV	Przytyk IV	Wyśmierzyce IV
Magnuszew III	Radom II	Zawichost II
Małogoszcz IV	Radoszyce IV	Zwoleń IV
Mielec IV	Raków III	Żabno IV
Mirów IV	Ropczyce III	Żarnów III
Nowe Miasto Korczyn II	Ryczyno IV	Żelechów III
Odrzywół VI	Rzochów IV	
Oleśnica IV	Sandomierz II	
Opatowiec III	Secemin IV	

Woj. lubelskie: I — 0; II — 1; III — 5; IV — 6—12.

Bełżyce III	Kock IV	Łuków III
Goraj IV	Kraśnik III	Opole IV
Kamionka IV	Lublin II	Parczew IV
Kazimierz III	Łączna IV	Urzędów III

Ziemie ruskie: I — 1; II — 8; III — 36; IV — 95—140.

Woj. ruskie: I — 1; II — 6; III — 19; IV — 67—93.

Babice IV	Felsztyn IV	Koropiec IV
Bircza IV	Fryszak IV	Krakowiec IV
Brody IV	Gołogóra IV	Krasiczyn IV
Bolanowice IV	Gliniany IV	Krosno II
Brychnal IV	Gródek IV	Krukiewice IV
Brzeżany III	Grzymałów IV	Lesko III
Brzozów III	Halicz III	Leżajsk III
Buchanowice IV	Hussaków IV	Litwinów IV
Buczacz III	Jaćmierz IV	Lubiec IV
Bybło IV	Jarosław II	Lwów I
Chodorów IV	Jaślika IV	Łańcut II
Czudec IV	Jawornik IV	Martynów IV
Dolina IV	Jaworów IV	Michalce IV
Drohobycz III	Jezupol IV	Monasterzyska IV
Dubiecko IV	Kamionka IV	Mościska IV
Dukla III	Kańczuga IV	Mrzyglód IV
Dunajew IV	Kołomyja III	Nizankowice IV
Dynów III	Komarno IV	Niżbork IV

Nowotaniec IV	Sambor III	Trembowla III
Olesko III	Sanok II	Turobin IV
Podhajce III	Sądowa Wisznia II	Tyczyn IV
Pomorzan IV	Sokołów IV	Tyrawa IV
Potlikowice IV	Sól IV	Tyśmienica IV
Pruchnik IV	Stary Sambor IV	Wasiuczyn IV
Przemyśl II	Strusów IV	Wielopole IV
Przeworsk III	Stryj III	Wiśnia IV
Radymno IV	Szczerec IV	Zabłotów IV
Rohatyn IV	Śniatyń IV	Żarszyn IV
Rybotycze IV	Tarnopol IV	Złoczów III
Rymanów IV	Tłuste IV	Złotniki IV
Rzeszów III	Tłumacz IV	Żydaczów III

Woj. podolskie: I — 0; II — 1; III — 5; IV — 9—15.

Chmielnik III	Kamieniec II	Satanów IV
Czerwonogród III	Lutyczów III	Skła III
Jarmolińce IV	Michalce IV	Smotrycz III
Jazłowiec IV	Międzybóż IV	Szarawka IV
Jagielnica IV	Rów IV	Zinków IV

Ziemia bełska: I — 0; II — 0; III — 6; IV — 9—15.

Bełz III	Lubaczów III	Strzemilcze IV
Busk III	Potylicz IV	Szczutowice IV
Dobrotwór IV	Rachanie IV	Tyszowce III
Grabowiec IV	Sokal III	Uhnów IV
Horodło III	Stajanów IV	Warąż IV

Ziemia chełmska: I — 0; II — 1; III — 6; IV — 10—17.

Chełm II	Pawłów IV	Świercze IV
Hrubieszów III	Ratno III	Teratyń IV
Krasnystaw III	Sawin IV	Turobin IV
Kraśniczyn IV	Skierbieszów IV	Uchanie IV
Kryłów IV	Sokal III	Wojsławice IV
Luboml III	Szczebrzeszyn III	

Zbiorcze zestawienie tych danych wygląda następująco:

Województwo	I	II	III	IV	Razem:
poznańskie	1	11	37	38	87
kaliskie	0	13	31	39	83
sieradzkie	0	8	9	15	32
łęczyckie	0	5	3	22	30
pomorskie	1	0	9	7	17
malborskie	1	0	4	1	6
chełmińskie	1	4	7	2	14
Warmia	0	3	7	2	12
płockie	0	1	4	7	12
rawskie	0	4	4	11	19
z. dobrzyńska	0	0	2	4	6

Mazowsze	0	6	12	33	51
brzeskie	0	1	4	5	10
inowrocławskie	0	2	3	7	12
krakowskie	1	12	29	25	67
sandomierskie	0	9	29	32	70
lubelskie	0	1	5	6	12
ruskie	1	6	19	67	93
podolskie	0	1	5	9	15
z. bełska	0	0	6	9	15
z. chemska	0	1	6	10	17
Razem:	6	88	236	351	681

Kolejną trudnością jest sprawa ustalenia podstawy terytorialnej i szacunku ogółu mieszkańców. Dokonane ekstrapolacje¹⁸ są siłą rzeczy — dla końca XV w. dyskusyjne, acz mieszczące się w granicach dużego prawdopodobieństwa, jeśli uwzględnić dane z lat 1348 i 1580. Podstawę terytorialną szacunków stanowić będzie województwo. Nie jest to podstawa najodpowiedniejsza, ale chyba najlepsza — biorąc pod uwagę chociażby formy życia politycznego w kraju. Wiele kłopotu sprawia oszacowanie ogólnej liczby mieszkańców Korony. Za punkt wyjścia trzeba wziąć dane dotyczące drugiej połowy XVI w., przy czym trend rozwojowy w pierwszej połowie tego stulecia należy uznać za bardzo korzystny dla mieszkańców Polski.

Biorąc za punkt wyjścia stan z XVI w. (zachowane są rejestry pogłównego, dane z lustracji dóbr królewskich i ksiąg podatku poborowego) można spróbować w dużym przybliżeniu określić wielkość niektórych miast. Porównanie z innymi umożliwia przybliżone określenie wielkości czterech grup. Do największych zaliczał się Gdańsk (ok. 35 tys. mieszkańców), Toruń, Kraków, Elbląg — które mieściły się w granicach od 10 do 20 tys., Poznań — ok. 8 tys., Lublin, Warszawa — zapewne liczyły ok. 4—8 tys. mieszkańców. Przykładowo wzięte Olkusz, Sieradz, Łomża, Sandomierz, Bydgoszcz — od 1,5 do 3 tys., wreszcie Piaseczno, Łódź, Karczew — miały poniżej 0,5 tysiąca¹⁹. Obliczenie jednak liczby i wielkości tych

¹⁸ W oparciu o prace: I. Gięsztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwart. HKM” 1963, nr 3—4; T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV w.*, Wrocław 1958. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, *Prusy Królewskie, Mazowsze, Woj. lubelskie*; M. Biskup, *Historia Pomorza* pod red. G. Labudy, t. I, s. 668.

¹⁹ Tak tu jak i przy ustalaniu liczby miast obok licznych monografií szczególnych zostały wykorzystane: S. Cynarski, *Ze studiów nad ludnością miasta Krosna w XVI—XVIII w.*, „Rocz. Przemyski” 11, 1961, s. 77; Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII w.* Prace Komisji Historii I, Bydgoszcz 1963; H. Samsonowicz, *Zagadnienia demografii historycznej regionu Hanzy w XIV—XV w.*, „Zapiski Hist.” t. 28, 1963, s. 524; A. Mączak, *Mieszkańcy Malborka w r. 1570*, ib. t. 25, 1960, z. 3—4; *Dzieje Olkusza*, s. 172; S. Herbst, *Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego* [w:] *Potrzeba historii*, I, Warszawa 1978, s. 390. Porównawczo wzięto przy obliczeniach pod uwagę: R. Heck, *Stosunki społeczne i narodowościowe Strzelina w drugiej połowie XIV w.*, „Sobótka” t. 19, 1964, s. 171; B. Mendl, *Breslau zu Beginn des 15 Jhs.*, *Eine Statistische Studie nach dem Steuerbuch von 1403*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 63, 1929, s. 154; K. Fritze, *Stralsunds Bevölkerung um 1400*, „Greifswald Stralsunder Jahrbuch” t. 6, 1966, s. 15. Por. wykazy pogłównego z XVI w. i bogata literatura monograficzna dotycząca miast polskich w dobie nowożytnej. M.in. Z. Kulejewska, *Ze studiów nad zagadnieniem lokacji miast w Wielkopolsce XVI—XVIII w.*, „Przegl. Zach.” 1953, nr 9/10. O. Lange, *Lokacje miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, Lwów 1925; Kuraś, o.c. s. 167; Pazyra, o.c. s. 189; I. Gięsztorowa, *Od Jagiellonów do Sobieskiego* [w:] *Cztery wieki Mazowsza*, Warszawa 1968, s. 37; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym i geograficznym opisana*, t. I—III. Warszawa 1885/86; F. Kiryk, *Początki miast w rejonie środkowego biegu Wisłoka*, „Rocz. woj. rzeszowskiego” t. VIII, 1978; A. Gąsiorowski [w:] *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, pod red. Cz. Łuczaka, Poznań 1978, s. 134; L. Łysiak, *O tak zwanym sądzie sześciu miast*, „Czasop. Prawno-Hist.” 1975, z. 2, s. 111.

najmniejszych miast napotyka tym większe trudności, że tu właśnie mają miejsce największe luki źródłowe. Wydaje się, że nadmiar precyzji powiększyć by mógł wielkość błędu, dlatego w przypadku miast mniejszych (II-IV kategorii) wielkość ich liczona jest przeciętnie po 2 tys., 1 tys. i 400 mieszkańców. W niektórych przypadkach — Warszawy, Płocka, Braniewa, Sandomierza, N. Sącza, Biecz — wysokość ta jest zaniżona, natomiast kiedy indziej zdecydowanie zawyżona, podobnie jak nieco zawyżona — w skali całego kraju — wydają się zastosowane mnożniki przy miastach III kategorii.

Oczywiście, precyzyjniejsze dane mogą zmienić ten obraz, ale sądzę, że główne zjawiska poniższa tabela oddaje w sposób prawidłowy.

Zgodnie z uwagami wypowiedzianymi na wstępie liczba wszystkich miast biorąc pod uwagę ich znaczenie gospodarcze — nie może być jednoznacznym miernikiem rozwoju Polski. O stopniu urbanizacji decydowały przede wszystkim miasta I i II kategorii. Nie ulega wątpliwości, że w zestawieniach powyższych w III kategorii znalazły się miasta grające poważniejszą rolę, podobnie jak do II awansowały ośrodki słabsze. Za wskaźnik urbanizacji Polski przyjmuję stosunek liczby mieszkańców dwóch wyższych grup miast do ogółu mieszkańców. Jest to zarazem wskazówka dotycząca rozwoju gospodarczego kraju i wysokości globalnego dochodu narodowego²⁰. Pozostała ludność miejska, acz odgrywająca znaczną rolę w procesie rozwoju rynku lokalnego, nie wpływała w istotny sposób na strukturę społeczną i zawodową mieszkańców Polski. Przeciętna liczba miast na 1 tys. km² i procent mieszkańców wszystkich miast do ogółu zaludnienia traktuję jako informację pomocniczą.

Wnioski z tego zestawienia dadzą się sformułować następująco:

Na pierwszym miejscu znajdowały się Prusy Królewskie, na drugim, ale daleko za nimi w tyle — Wielkopolska. Małopolska reprezentowała ogólnopolski stopień urbanizacji. Najmniej zurbanizowane było Mazowsze i ziemie ruskie. Raz jeszcze podkreślić należy, że przy braniu pod uwagę wszystkich osad miejskich, gospodarcza mapa Polski będzie wyglądała inaczej. Lepiej od ogólnokrajowej wypada urbanizacja Kujaw i tym samym zdecydowanie dominują ziemie północno-zachodnie Rzeczypospolitej.

Oczywiście z zestawienia powyższego wypływają jeszcze inne wnioski dotyczące i stosunku miast dużych do małych, i geografii gospodarczej kraju. Nie rozwodząc się dalej na ten temat, warto tylko zwrócić uwagę na stosunki panujące w krajach sąsiednich. Śląsk i Czechy były bliższe Prusom Królewskim (wskaźnik ok. 15), natomiast przewyższała je Flandria i Nadrenia (wskaźnik ponad 20)²¹. Na mapie miast Europy tylko Prusy w granicach Rzeczypospolitej należały do obszarów silnie zurbanizowanych. Inne ziemie Polski należały do znacznie słabiej rozwiniętych ustępując Nadrenii, Westfalii, Francji, Anglii, Niderlandom, płn. Włochom. Wielkopolska i Małopolska mieściły się w grupie krajów średnio rozwiniętych, wyprzedzając Meklenburgię, Pomorze, Węgry, Danię, ustępując Brandenburgii i Turynii. Ruś — szczególnie niszczone przez Tatarów woj. podolskie — w tym czasie zbliżała się do III grupy krajów Europy, do których w XV w. zaliczyć należy także Litwę i Szwecję²².

²⁰ A. Wyczański, *Polska w Europie XVI stulecia*, Warszawa 1973, s. 73.

²¹ Na podstawie K. Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, Tübingen 1893, s. 121; także por. przyp. 1.

²² Ja. Je. Wodarskij, *Nasielenije Rossii za 400 liet nac. XVI — nac. XX w.*, Moskwa 1973, s. 7 nn.; H. Samsonowicz, *Europa Jagiellońska czy jednością gospodarczą?*, „Kwart. Hist.” 84, 1977, s. 95; M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII/XVI w.*, Warszawa 1973, s. 253; J. G. Goszko, *Nasielenij u Ukrainskich Karpát XV—XVIII st.*, Kijów 1976.

Ten stan rzeczy wyjaśnia kierunek rozwoju społecznego u progu czasów nowożytnych: szczególną rolę miast pruskich, słabość stanu mieszczańskiego szczególnie w Polsce południowej i wschodniej, wyjaśnia chyba także wzrost znaczenia Wielkopolski i przesuwanie się w ciągu XVI w. na północ szlaków biegnących z Litwy na zachód, na którym to zjawisku kosztem Lublina wyrosła Warszawa.

ЧИСЛО И ВЕЛИЧИНА ГОРОДОВ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ПОЛЬШИ

Автор сравнивает все города, встречающиеся в источниках ок. 1500 г. на территории Польской Короны. Согласно с современными данными автор делит около 600 поселений на четыре категории, принимая в основу деления следующие категории: величину, профессиональную структуру населения, элементы городской агломерации, число цехов, сферу распространения торговых отношений, иноязычных пришельцев. Результаты анализа представлены в сборной таблице, на которой указаны: количество городов (А) отдельных категорий, количество их населения (В) на фоне общей площади и населения Польши. Автор утверждает, что о городском характере страны свидетельствовали прежде всего две первые категории, насчитывавшие вместе 94 города, в которых проживало ок. 6% населения страны.

Tabelaryczny podział terytorialny miast w Polsce ok. 1500 r.

Obszar	Województwo, ziemia	Przybl. liczba mieszkańców w tys.	Obszar w tys. km. w przybl.	Liczba miast (A) i mieszkańców (B) w kategoriach								Razem		% mieszkańców miast w stos. do całego zaludnienia	% mieszkańców miast I i II kat. w stos. do całego zaludnienia	Przeciętna liczba miast na tys. km ²
				I		II		III		IV		A	B			
				A	B	A	B	A	B	A	B					
	poznańskie	350	23	1	8 000	11	22 000	37	37 000	38	15 200	87	82 206	23	8	3,7
	kaliskie	320	22			13	26 000	31	32 000	39	15 600	84	72 600	23	7	3,8
	sieradzkie	180	7			8	16 000	9	9 000	15	6 000	32	31 200	17	8	1,8
	łęczyckie	160	5			5	10 000	3	3 000	22	8 800	30	21 800	13	6	6,0
Wielkopolska		1010	57	1	8 000	37	74 000	80	81 000	114	45 600	233	206 000	20	7	4,0
	pomorskie	140	13	1	35 000	0	—	9	9 000	7	2800	17	46 800	33	25	1,3
	chełmińskie	91	5	1	12 000	4	8 000	7	7 000	2	800	14	27 800	30	22	2,8
	malborskie	54	2	1	10 000	0	—	4	4 000	1	400	6	14 400	25	18	3,0
	Warmia	90	4			3	6 000	7	7 000	2	800	12	13 800	15	6	3,0
Prusy Królewskie		375	24	3	57 000	7	14 000	27	27 000	12	4 800	49	102 800	7	18	2,0
	rawskie	80	5			4	8 000	4	4 000	11	4 400	19	16 400	20	10	3,8
	płockie	40	4			1	2 000	4	4 000	7	12 800	12	8 800	22	5	3,0
	ks. mazowieckie	400	24			6	12 000	12	12 000	33	13 200	51	37 200	9	3	2,1
	dobrzyńska	15	2			0	—	2	2 000	4	1 600	6	3 600	24	0	3,0
Mazowsze		535	35			11	22 000	22	22 000	55	22 000	88	66 000	12	4	2,5
	brzeskie	40	4			1	2 000	4	4 000	5	2 000	10	8 000	20	5	2,5
	inowrocławskie	55	4			2	4 000	3	3 000	7	2 800	12	9 800	18	7	3,0
Kujawy		95	8			3	6 000	7	7 000	12	4 800	22	17 800	18	6	2,7
	krakowskie	575	18	1	14 000	12	24 000	29	29 000	25	10 000	67	77 000	13	6	3,7
	sandomierskie	440	27			9	18 000	29	29 000	32	12 800	70	59 400	13	4	2,5
	lubelskie	85	10			1	2 000	5	5 000	6	2 400	12	9 400	11	2	1,1
Małopolska		1100	55	1	14 000	22	44 000	63	63 000	63	25 200	149	146 200	13	5	2,7
	ruskie	500	51	1	10 000	6	12 000	19	19 000	67	26 800	93	67 800	13	4	1,8
	podolskie	80	18			1	2 000	5	5 000	9	3 600	15	10 600	12	2	0,7
	belska	100	9			0	—	6	6 000	9	3 600	15	9 600	9	0	1,6
	chełmska	80	8			1	2 000	6	6 000	10	4 000	17	12 000	14	2	2,1
Ruś		760	86	1	10 000	8	16 000	36	36 000	95	37 400	140	100 000	13	3	1,6
Korona Polska		3875	265	6	89 000	88	176 000	235	236 000	351	140 400	681	641 400	16	6	2,3

Uwaga: miasta grupy II liczone przeciętnie po 2.000; grupy III—po 1000; grupy IV—po 400 mieszkańców